

УДК: 321.7:329.12
Примљено: 23. фебруара 2009.
Прихваћено: 15. марта 2009.
Оригинални научни рад

Српска политичка мисао
број 1/2009.
год. 16. vol. 23.
стр. 45-84.

Александра Мировић

Институт за политичке студије, Београд

ДИСКУРЗИВНА ДЕМОКРАТИЈА КАО СПЕЦИФИЧАН ОБЛИК ДЕЛИБЕРА- ТИВНО-ДЕМОКРАТСКОГ МОДЕЛА

Резиме

На основу детаљне анализе Хабермасовог модела дискурзивне демократије, ауторка износи гледиште да је, с обзиром на, бар за сада, постојећу ограниченост примене овог модела на ниво целине политичког система, он као алтернатива либерално-представничкој демократији један утопијски пројекат. Но, истовремено се жели указати на то да дискурзивни модел, као корективни и комплементарни елемент у неким аспектима и димензијама постојећих демократских политичких система, може имати значајну улогу у процесима модернизације и ре-демократизације либералног модела.

Кључне речи: (нео)либерални модел демократије, модернизација, (ре)демократизација, модел дискурзивне демократије, комуникативно деловање, делиберација, јавни аргументативни политички дискурс, процес формирања политичке воље, цивилно друштво, сфера јавности, опште добро, консензус, рационализација власти, конституција (устав), демократске институције, процедура, радикална демократија, патиципација, манипулација.

Многи сматрају да је Јирген Хабермас (Jürgen Habermas) филозофски родоначелник делиберативне теорије демократије и главни протагониста дискурзивно-демократског модела, али треба одмах нагласити да постоје и други истакнути заступници ове теорије, као што су: Драјзек (Dryzek), Џејмс Боман (James Bohman),

Шила Бенхабиб (Seyla Benhabib), Ејми Гатман и Денис Томсон (Amy Gutmann, Dennis Thompson) и други.

Хабермасов модел дискурзивне демократије настоји да превазиђе либералну, чисто рационалистичко-интересну концепцију, али исто тако и републиканску, чисто етичку концепцију демократије и грађанске аутономије. Према овом моделу, приватни интереси и опште добро нису априорне, већ апостериорне категорије. Њихово одређење и трансформисање постиже се кроз јавни дискурс, односно делиберативну комуникацију у јавном простору. На тај начин се дискурзивна демократија опире пре свега либералном концепту економске рационалности, који подразумева *homo oeconomicus*-а и себичну интересну калкулацију, као и на томе засновано стратешко циљно-рационално (или инструментално-рационално) политичко деловање; али она се такође опире и републиканском, нарочито комунитарном концепту универзално-етичког, односно вредносно-рационалног политичког деловања.¹⁾ Насупрот томе, Хабермас пледира за комуникативну рационалност и на њој засновано комуникативно деловање у социјалном и политичком животу, што подразумева јавно оријентисаног *homo civicus*-а. Таква комуникативна рационалност претпоставља да се приватни интереси, ставови и преференције индивидуа, а такође и јавни интерес, не третирају као нешто што је унапред дато и непроменљиво, већ као нешто што може бити расправљано и тим путем откривено и дефинисано “унутар социјално конструисаних дискурса који конституишу наш свет живота”.²⁾ Очигледно дајући предност ширим дефиницијама политике, Хабермас демократску политику схвата као процес одлучивања кроз јавну дискусију. Реч је о “умном”, дискурзивном образовању политичке воље, чији би резултат требало да буде обликовање политичког поретка који би обезбедио легитимацију за настанак и важење властитих норми.

У овом демократском моделу, дакле, акценат се ставља на комуникацију путем јавног дискурса, као начин артикулације интереса и концепција општег добра. Делиберативна комуникација подразумева дијалогски облик говора, чија се суштина састоји од саветовања, односно непринудне размене мисли, ставова и аргумената с циљем решавања постојећих проблема. Такав говор који има форму дијалога, а који је иначе негован још у старогрчком свету,

1) О Хабермасовој критици ових концепција демократије видети у: Александра Мировић, “Критичка анализа либерализма и републиканизма у дискурзивној теорији Јиргена Хабермаса”, *Српска политичка мисао*, Год. XIV, Вол. 19, бр. 3-4/07, ИПС, Београд, 2007, стр. 95-112.

2) Наведено према: Вучина Васовић, *Савремене демократије I*, Службени гласник, Београд, 2006, стр. 61.

савремена наука о језику назива *lingua deliberativa*³⁾, те отуда и потиче назив делиберативног модела демократије.

Сам Хабермас дискурсе описује као специјалне аргументативне процедуре у којима се и чињенице и норме доводе у питање, не узимајући се више као извесне. Он каже: “У дискурсима ми ‘суспендујемо веровање’ у истинитост пропозиција и валидност нормативних тврђења која обично узимамо за извесне у нашим свакодневним трансакцијама.”⁴⁾ При том, Хабермас под јавним аргументативним дискурсом не подразумева само теоријске расправе у којима се износе и оспоравају на бази аргумената теоријске истиносне тврдње, већ и прагматичне расправе у којима се исто тако на бази практичне аргументације износе и оспоравају нормативне тврдње (о ономе шта је морално исправно). Јер, према његовом мишљењу, делиберативна “јавност, без обзира на њено академско жариште, није ни у ком случају само академска, већ припада свима онима који су јој дорасли”.⁵⁾

Хабермасова дискурзивна теорија, дакле, не запоставља нормативне (вредносне) аспекте у демократском процесу, али нормативни садржаји, по том становишту, настају из самог комуникативног деловања. То значи да су они овде резултат, а не као у републиканском моделу претпоставка комуникације. Како и сам Хабермас истиче, дискурзивна теорија демократском процесу придаје јаче нормативне конотације него што је то случај у либералном моделу, али слабије у односу на републикански модел демократије.

Сагласно с републиканизмом, и у овој дискурзивној теорији централно место заузимају процеси политичког мишљења и формирања политичке воље кроз “јавну употребу ума”, али без консензуса базираног на некаквој универзално-етичкој концепцији, односно без третирања културних идентитета и етичко-вредносних оријентација људи као неважних. Хабермас, заправо, настоји да избегне републиканску примарно етичку конструкцију политичког дискурса, те у његовом моделу демократије делиберативни политички процес обухвата мноштво комуникативних облика рационалног формирања политичке воље, укључујући прагматичне, моралне, етичке, правне и политичке дискурсе, од којих се сваки ослања на различите претпоставке и процедуре. Ту се полази од става да грађани у дискурзивној демократији не треба да распра-

3) Према: Љубомир Тадић, *Оглед о јавности*, Факултет политичких наука, Чигоја штампа, Београд, 1998, стр. 25.

4) Наведено према: Шила Бенхабиб, “Утопијска димензија у комуникативној етици”, *Српска политичка мисао*, 1-4/96, ИПС, Београд, 1996, стр. 68.

5) Наведено према: Љубомир Тадић, *Оглед о јавности*, *op. cit.*, стр. 30.

вљају само о посебним политичким питањима и мерама, већ и о етичким питањима и моралним вредностима, као и о самим правилима и процедурама дискурса и начинима на које се они примењују.

У новије време Хабермас посебно истиче да политичке расправе имају суштински значај за обједињавање “прагматичних, моралних и оних (‘етичких’) димензија живота које одређују идентитет заједнице, у држави која почива на уставним начелима”.⁶⁾ У својим ранијим радовима он је, пак, наглашавао да је политички дискурс неопходан да би се превазишле и спречиле кризе политичког легитимитета. А да би такве расправе дале легитимност демократским процесима и њиховим резултатима, потребно је да учесници јавно изнесу своје аргументе и саслушају разлоге других, како би могли да као слободни и једнаки формирају своја опредељења. Тако су за Хабермаса легитимне само оне одлуке, установе и правила са којима су се учесници у формирању дискурзивне воље сложили као слободни и једнаки у демократској процедури.

Иако се на први поглед могу уочити сличности са републиканским моделом, дубља и темељна анализа дискурзивног модела разоткрива да је његова суштина у јавној расправи грађана о заједничким проблемима и интересима, али не с циљем да се “погоди” општа воља или бит већ предодређеног општег добра, већ да се дају јавна оправдања за ставове, погледе и процене тих заједничких интереса и решења која се нуде. Другим речима, суштина овог модела демократије није у томе да се по сваку цену оствари консензус о свим питањима и контроверзама, него у јавном представљању и оправдавању на бази рационалне аргументације општег добра и јавног интереса. Код Хабермаса, постизање консензуса о општем добру јесте крајњи циљ и оно чему би требало да се тежи, али како је овај аутор свестан да је таква сагласност тешко достижна услед конфликтности политичког процеса, акценат се ставља на захтев за јавним оправдавањем, односно за разложношћу (*reasonableness*). При том, разложност не значи искључивање различитих идеја и ставова, него њихову аргументативност, али и спремност на слушање и прихватање предлога и процена других. То је, заправо, оно што ће Ејми Гатман и Денис Томсон формулисати као принцип реципроцитета: “Не могу да очекујем да са поштовањем прихватите моје разлоге и да отвореног ума промените своје мишљење, уколико нисам спреман да уважим ваше разлоге у истом духу”.⁷⁾ У

6) Према: Френк Канингам, *Теорије демократије*, «Филип Вишњић», Београд, 2003, стр. 275.

7) *Ibid.*, стр. 273.

таквом аргументативном дискурсу важи правило јачег аргумента, али без захтевања превише социјалног консензуса.⁸⁾ Дакле, један од кључних обележја дискурзивног модела демократије јесте то што не сматра да је сврха разложне расправе само у постизању консензуса о општем добру, већ пре свега у подстицању људи да трагају за тим консензусом, као и у подстицању њихове једнакости, узајамног поштовања и сарадње у формирању опредељења.

Из изложеног може се уочити још један важан елемент Хабермасовог модела дискурзивне демократије – то је процедура у јавној дебати. Иако се, наиме, у овом демократском моделу, као и у републиканском, централно место даје процесу формирања политичке воље кроз јавну расправу, ту се конституција (устав) не третира као нешто секундарно. Према том моделу, комуникација је посредована постојећом конституцијом друштва, односно она је омеђена уставним правилима и процедурама. Тако, док су за либерале устав и право само начин регулисања конкуренције, а за републиканце израз друштвене солидарности, за Хабермаса је основна функција устава у томе да институционализује услове за комуникацију путем расправе. Како он у “Држављанству и националном идентитету” наглашава: “Процедура за стварање политичке воље подразумева издиференцирану форму у уставном уређењу демократске државе. Према томе, у плуралистичком друштву, уставно уређење изражава формални консензус.”⁹⁾

Према овом схватању, делиберативна политика зависи од мреже уставно регулисаних дискурзивних процеса и рационалних облика аргументације. Стога, и сам Хабермасов модел на неки начин зависи од конституционалне институционализације процедура и услова дискурзивне комуникације, те се може рећи – како то и истичу многи интерпретатори и аналитичари његове теорије – да је то заправо један процедурални модел. Хабермас често подвлачи значај процедуралног принципа, полазећи од тога да се као легитимни могу сматрати само они прописи и начини

8) На то указују и неки други делиберативни демократи. Тако, на пример, Џејмс Боман истиче да теорија делиберативне демократије нужно има три компоненте: прво, она подразумева комплексне моралне и епитемичке процедуре јавног дискурса; друго, она мора уважавати историјска и социјална ограничења у којима се врши; и треће, она мора нагласити кључни моменат јавног оправдавања, али без захтевања превише социјалног консензуса или епистемичких врлина, што овај демократски модел и чини атрактивним. Према: James Bohman, «The Coming of Age of Deliberative Democracy», *The Journal of Political Philosophy*, (6)4, 1998, стр. 422.

9) J. Habermas, “Citizenship and National Identity”, у: Omar Dahbour, Micheline R. Ishlay (ed.), *The Nationalism Reader*, Humanites Press, New Jersey, 1995, стр. 335; исто и: Наталија Мићуновић, “Комуникативним деловањем до друштвених промена”, *Српска политичка мисао*, 1-4/96, ИПС, Београд, 1996, стр. 110.

деловања у погледу којих би сви који су њима афицирани дали пристанак у рационалном дискурсу. То, међутим, значи да би и сама уставна решења која се тичу процедура и правила јавног дискурса претходно била предмет аргументативне расправе међу грађанима, али и да би та решења могла увек бити изнова проблематизована у јавном дискурсу. Јер, можемо закључити, парафразирајући Карол Гулд (Carol Gould)¹⁰, да ако се расправа мора одвијати у оквирима већ постављених уставних ограничења, онда је нужна претпоставка или да постоји консензус о уставним процедуралним решењима или да су она наметнута људима уместо да они постигну сагласност о њима путем јавне расправе; а ако би, пак, на основу аргументоване расправе та уставна правила и формални поступци били стварно спорни, онда би морала постојати могућност да се они укину и промене.

Настојећи да реши овај проблем своје концепције, Хабермас уводи у игру дискурзивну етичку теорију или “теорију комуникативне етике” (назива је још и “когнитивистичком етиком језика”), на основу које настоји да утврди и оправда универзалне моралне норме друштвене комуникацијске интеракције, као принципе око којих људи могу увек да се сложе. Он тврди да су ти универзални принципи комуникативног деловања утемељени у лингвистичкој комуникацији, односно у уобичајеној комуникативној пракси. Како би и доказао ту своју тврдњу, он се бави анализом свакодневног језика, користећи у ту сврху стручне радове из области филозофије језика.¹¹

У том контексту, Хабермас је увео и појам “идеалне говорне ситуације”, који му је послужио да спецификује формална својства која би требало да имају дискурзивне аргументације, како би се консензус постигнут тим путем (“рационално мотивисан консензус”) разликовао од лажног, привидног консензуса, односно да би био дистингован од, како би рекла Бенхабибова, пуког компромиса или пригодног договора. Та “правила дискурса” која су садржана у самом језику, према Хабермасовом мишљењу, омогућавају “идеалну процедуру за делиберацију и одлучивање”.¹² Таква идеална демократска процедура, која повезује рационалне

10) Ова ауторка поставља сличну дилему пред делиберативне демократе, али мислећи преваходно на формулацију Бенхабибове о уставно загарантованим правима.

11) Хабермас се у тим својим анализама посебно ослања на филозофско-лингвистичке теорије и радове Џона Остина (John Austin) и Џона Серла (John Searle).

12) Jürgen Habermas, “Three Normative Models of Democracy”, у: Seyla Benhabib (ed.), *Democracy and Difference: Contesting the Boundaries of the Political*, Princeton University Press, Princeton, 1996, стр. 26.

аргументе, компромисе, дискурсе саморазумевања, консензус, правду, те слободу и једнакост учесника у расправи, отвара могућност за постизање разложних и правичних резултата. Увођењем појма “идеалне процедуре”, Хабермас је такође желео, како сам истиче, и да интегрише и превлада оне рационално-интересне и етичко-политичке ограничености либерализма и републиканизма. Он сматра да се према овом процедуралистичком моделу “практични ум удаљава од универзалних људских права или од конкретног етичког садржаја одређене заједнице, те се претвара у правила дискурса и облике аргументације”.¹³⁾

Хабермас ће ипак признати да учесници у расправи, посебно када је реч о споровима с политичким набојем, ретко када остварују идеалне услове за комуникативни дискурс. То је само додатно допринело да неки критички закључе како је овај теоретичар себи поставио филозофски задатак да “оправда правила којима су људи обавезани, чак и када не прихватају ту обавезаност”.¹⁴⁾ Међутим, и сам Хабермас ће касније напустити појам “идеалне говорне ситуације”, истичући да је то била *fallacy of misplaced concreteness* (“грешка погрешно постављене конкретности”) која је довела до тога да му појединци погрешно приписују идеалистичко неразумевање друштвене интеграције; уместо њега почеће да користи појам “идеалне комуникативне заједнице”, сматрајући да је он прикладније методолошко средство за указивање на постојећу друштвену инерцију у процесима јавног мишљења и обликовања хтења, односно да може боље послужити, како каже у *Фактицитету и важењу*, “као фолија да би се спознала и артикулисала одступања од модела чисто комуникативне социјализације”.¹⁵⁾ Треба, дакле, имати у виду да је дискурзивни модел само један идеални модел демократске расправе, коме би требало да теже сви актери и све установе како би се остварила легитимност и рационалност у колективном одлучивању.

Као што уставу придаје веома значајну, чак, рекли бисмо, кључну улогу (институционализовање услова за дискурзивну комуникацију), Хабермас у својој концепцији демократије приписује изузетну улогу и држави и њеним установама. По његовом мишљењу, првенствена улога државе и административних

13) Наведено према: Vladimir Vujčić, “Političko obrazovanje i modeli demokracije”, *Političko obrazovanje*, Vol. 1, br. 1, 2005, стр. 26.

14) Френк Канингам, *Теорије демократије, op. cit.*, стр. 292.

15) О предностима појма идеалне комуникативне заједнице Хабермас говори у интервјуу: «Рационалност и политика», прев. Никола Цветковић и Ђорђе Вукадиновић, *Српска политичка мисао*, 1-4/96, ИПС, Београд, 1996, стр. 149-51

структура јесте да заштите и подрже устав као основни закон, али и да спроводе путем медијума моћи, односно обавезујућих одлука, колективне циљеве друштва око којих је постигнута сагласност кроз отворену и слободну дискусију у демократској јавној сфери. Поред тога, он сматра да је административно (непартиципативно) планирање и одлучивање, које не зависи од директног постизања консензуса, односно које је засновано на “инструменталном уму” или, веберовски речено, циљној рационалности и које подразумева стратешко, а не комуникативно политичко деловање, неопходно у случају неких питања и у неким ситуацијама – на пример, када треба да се знају или ускладе одговарајућа средства према утврђеним циљевима. Стога се може рећи да Хабермас у свом дискурзивно-партиципативном моделу ипак рачуна на то да у доношењу стратешких политичких одлука државе мора постојати извесна мера неометаности од стране грађана и њихове демократске партиципације.

Такво гледиште на улогу државе доћи ће посебно до изражаја у његовом двостепеном концепту друштва који је развијен у *Теорији комуникативног деловања*, и у чијој основи стоји покушај да се изврши интеграција системске теорије и теорије делања. На тај начин, анализирајући политику не само средствима теорије делања, већ и средствима теорије система, Хабермас уважава неизоставни системски карактер политике и њену сопствену динамику и логику.

Управо то акцентовање улоге државе и њених органа јесте оно кључно место у Хабермасовој теорији по коме се његов модел демократије разликује како од Барберовог (Benjamin Barber) партиципативног модела “снажне демократије” и других партиципативних односно непосредно-демократских модела, тако и од модела које нуде његове колеге делиберативни демократи. Због тога ће тај део његове комуникативне теорије бити изложен оштрим критикама оних који сматрају да је он тиме учинио превише уступака либерално-представничкој демократији и знатно ублажио радикализам свог демократског модела. Тако ће, на пример, Вилијам Шојерман, наступајући са позиција непосредне демократије, изнети примедбе на рачун Хабермасовог модела да су ту формални законодавни, судски и извршни органи још увек стварни политички чиниоци, иако су они увелико издвојени из јавне расправе.¹⁶⁾

16) Хабермаса слично по овом питању критикује и Џејмс Боман. Међутим, он као делиберативни демократа и у том смислу Хабермасов колега не види у томе неки велики, нерешив проблем ове теорије, већ само њен «излечив недостатак који проистиче из Хабермасовог непотребно крутог спајања јавних норми са грађанским друштвом и по-

Хабермас, међутим, сматра да свако модерно, комплексно друштво мора да препусти одређене административне и економске функције оним доменима делања који су функционално спецификовани (административним инстанцама које представљају политичке структуре у ужем смислу и економским структурама), и који су регулисани и управљани одређеним специфичним медијима (какви су моћ и новац). То би, у складу с његовим гледиштем, значило да у условима комплексног друштва није могућа потпуна апсорпција система у “свет живота”. Али, оно што је у таквим условима, по њему, могуће и пожељно јесте демократизација система. Контрабалансирајућу силу држави, њеним органима и институцијама и њиховом неопходном административном планирању, Хабермас види управо у партиципацији грађана у дискурзивним процесима формирања политичке воље. Јер, у његовом делиберативном моделу циљ демократије и јесте да се, путем радикално-демократског дискурзивног процеса образовања политичке воље у јавном простору “света живота”, административни потези државе учине разумним и, тиме, да се обезбеди рационализација ауторитета, то јест власти.

На тај начин, овај аутор нуди један издиференциранији и комплекснији поглед на демократску политику у односу на републиканизам или, пак, либерализам. Одбацујући с једне стране републиканско гледиште (по коме, у његовој интерпретацији, демократија и народни суверенитет представљају вршење власти од стране народа схваћеног у смислу неког митског хомогеног ентитета) као покриће за демагошку тиранију, а с друге стране либерално шумпетеровско гледиште (по коме се демократија своди на средство за избор државних функционера путем гласања у складу са уставним поступцима, а народни суверенитет на тим путем дато овлашћење за вршење јавне власти) као онемогућавање демократске партиципације грађана, Хабермас суштински значај приписује разложној расправи која побуђује општу посвећеност демократији и учешће у њој, што са своје стране обезбеђује да се утврде и истакну разложне и рационалне политичке мере. Иако се јавна расправа, као “арена у којој се откривају, утврђују и тумаче проблеми који се тичу друштва као целине”¹⁷⁾, регулише и устројава у складу са уставним принципима, то не утиче на исход самог дискурса. Такође, грађанска удружења и уопште цивилне институције грађанског друштва сарађују у складу са формалним поступцима и с

литичких захтева (‘чињенице’) са институционализованом администрацијом» (наведено према: Френк Канингам, *Теорије демократије, оп. cit.* стр. 280.).

17) *Ibid.*, стр. 297.

државним установама, а управо из те интеракције јавне и приватне сфере настаје “комуникативна власт” која није владавина ни неког хомогеног ентитета (у складу с републиканском логиком), ни само системских инстанци то јест изабраних званичника (сагласно логици либерала). Хабермас, стога, народни суверенитет третира као процедуру, односно као стални процес “интеракције између легалног формирања институционализоване воље и јавности коју покреће култура”.¹⁸⁾

И поред тога што се у двостепеном концепту друштва ставља нагласак на ту интеракцију система и “света живота”, ипак код Хабермаса појам “света живота” има генетичку и нормативну предност у односу на појам система, с обзиром на примат комуникативног деловања у односу на стратешко политичко деловање. Основни захтев у његовом моделу јесте да се успостави и развије пракса грађанског самозаконодавства, која мора да буде институционализована у облику права политичке партиципације. Заправо, партиципација грађана у процесима доношења одлука, уз самоодређивање и политичку једнакост, спада међу оне кључне ознаке Хабермасовог модела дискурзивне демократије. Због тога се и може рећи, како то истиче Том Мекарти, да Хабермасова декларисана опција ипак представља неку форму партиципаторне демократије.

То посебно долази до изражаја у *Кризи легитимације*, где Хабермас критикује теоретичаре елите због напуштања суштине класичне демократске теорије.¹⁹⁾ Ту се он експлиците залаже за схватање демократије као услова под којима би се “сви легитимни интереси могли испунити реализовањем фундаменталних интереса у самодетерминацији и партиципацији...”²⁰⁾ То подразумева да се морају узети у обзир интереси свих индивидуа који се могу рационалном аргументацијом генерализовати. Такође, то значи и постојање политичке једнакости у смислу једнаке дистрибуције политичке моћи, односно једнаких шанси да се политичка моћ

18) *Ibid.*, стр. 281.

19) Хабермас износи критику елириста – од Парета (Pareto) и Михелса (Michels), преко Шумпетера (Schumpeter) и Вебера (Weber), до Липсета (Lipset) и Трумана (Truman) – што демократију третирају “само као метод за одабирање вођа и опремање вођства”; јер, тиме она престаје да буде везана за политичку једнакост, а њен циљ није више рационализовање ауторитета путем политичке партиципације грађана, већ омогућавање компромиса између владајућих елита. Он закључује да је тако “супстанца класичне демократске теорије коначно напуштена. Више ниједна политички значајна одлука ... није субјект демократског формирања воље. На овај начин, плурализам елита замењује самодетерминацију људи.” Наведено према: Том Мекарти, “Комплексност и демократија, или заводљивости теорије система”, *Српска политичка мисао*, 1-4/96, ИПС, Београд, 1996, стр. 55-6.

20) *Ibid.*, стр. 55.

примењује, како би политичке одлуке и мере биле резултат демократског формирања политичке воље. По Хабермасу, расуђивање и брига о кључним друштвеним питањима не могу да буду ограничени само на елите (политичке представнике, експерте, технократе, судије, медије и др.), већ они морају да прожимају читаво друштво које, пак, треба да буде структурирано тако да се осигура трајан процес јавног расуђивања и формирања јавног мишљења. Због тога ће оваква теоријска конструкција делиберативне демократије добити епитет “радикално егалитарне” концепције.²¹⁾

За Хабермаса, наиме, политичка једнакост постоји само ако све групе и индивидуе имају равноправан приступ политичкој јавности, тако да се сви могу оглашавати и артикулисати своје захтеве, односно тако да нико није маргинализован или искључен. Овакво схватање политичке једнакости, међутим, суочава се са проблемом постојећег либералног формализма у савременим демократским државама, јер чињеница је да политичка јавност још увек само формално представља простор једнакости. Иако сви грађани и грађанке у одређеној држави имају формално исти правни статус, то још не значи постојање једнаких могућности за све да утичу на процесе обликовања мишљења и политичке воље. Реч је о томе да је политичка моћ још увек неједнако подељена према класној, полној и етничкој припадности. Одговарајући у једном интервјуу на питање о том проблему либерално-правног формализма, Хабермас је истакао да је важно да буду осигуране стварне претпоставке за подједнаке могућности коришћења формално истих права. При том, како је рекао том приликом, то се не односи само на право политичког учешћа, него и на социјална и лична права, “јер нико не може да политички аутономно делује ако му нису гарантовани услови постојања његове приватне аутономије”.²²⁾ У том контексту, Хабермас подржава праксу одређивања квота, предлажући да она буде у виду политике “преференцијала” и то у свим секторима (образовање, запошљавање и др.) где се само тако може осигурати равноправност за историјски и структурно потиснуте групе, као што су жене и припадници етничких мањина. По његовом мишљењу, ове мере би требало да увећају могућности таквих друштвених група да учествују у политичкој моћи, мада оне имају “халоефекат”, те стога и временски карактер.

Да би учинио свој модел демократије оперативнијим и избегао замке других демократских модела и теорија, Хабермас у сво-

21) Према: Вукашин Павловић, *Грађанско друштво и демократија*, Удружење за политичке науке СЦГ, Чигоја штампа, Грађанске иницијативе, ФПН, Београд, 2004, стр. 139.

22) Интервју с Хабермасом: «Рационалност и политика», *op. cit.*, стр. 152.

јој комуникативној теорији полази од правила и процедура јавног дискурса и аргументативног просуђивања, али и од “децентрализованог друштва”, то јест друштва које се претвара у цивилно друштво. По њему, цивилно друштво је састављено из “оних мање или више спонтано насталих савеза, организација и покрета, чије резонанце – које у приватним животним сферама налазе друштвену основу проблема – преузима, згушњава и појачаним гласом преноси на јавност”.²³⁾ Он сматра да такво цивилно друштво, које обухвата низ мрежа и асоцијација грађана, представља посебну сферу друштва, која је подједнако различита и од државе и од економије.

На тај начин, Хабермас свој модел делиберативне демократије “смешта унутар троугла који чине држава, тржиште и цивилно друштво”.²⁴⁾ Ове три сфере модерних друштава се, по његовом мишљењу, примарно разликују на основу својих специфичних медија координације и интеграције, који су уједно и њихова покретачка снага (*driving force*). Тако, док је основни медијум координације политичког система, односно државе и њених институција моћ, главни такав медијум економског система, односно тржишта јесте новац; а кључни интегративни и координативни медијум цивилног друштва је солидарност, као неопходна цивилно-друштвена база за сферу демократске јавности и њен репродуктивни и интегративни механизам – слободну и отворену дискурзивну комуникацију. На основу тога, Хабермас изводи свој дихотомни концепт: систем / “свет живота”; при чему, у “свет система” смешта како политички, тако и економски систем, а у “свет живота” (*Lebenswelt*) цивилно друштво и њему кореспондентну сферу јавности.

Једна од најзначајнијих критика упућених на рачун Хабермасове концепције демократије, односи се управо на ову поделу недржавне сфере на цивилно друштво и економију, односно на издвајање читавог подручја економије и тржишта из сфере цивилног друштва. Тако ће, на пример, Џон Кин (John Keane) назвати то једном “несрећном аналитичком поделом”, истичући да Хабермас губи из вида чињеницу да су и нека економска удружења грађана, попут синдиката и удружења послодаваца односно професионалних и цеховних удружења, такође део цивилног друштва.²⁵⁾

23) *Ibid.*, стр. 147.

24) Вукашин Павловић, *Цивилно друштво и демократија*, *op. cit.*, стр. 137.

25) Џон Кин сматра да је Хабермас ту пошао од погрешне претпоставке да економски актери никада не врше, то јест немају функције у друштву. Као примере који то оповргавају, Кин наводи: доприносе које економски актери дају добротворним установама, радничке кампање за неговање грађанских слобода (попут кампање Солидарности у Пољској) и иницијативе синдиката за супротстављање расизму на радном месту. Такође, овај аутор уочава да је тако уско дефинисано цивилно друштво, представљено као економски па-

Хабермас, међутим, настоји да покаже како ове друштвене сфере имају потпуно различиту логику деловања: док системи управљани медијима моћи и новца стратешки делују, водећи се “инструменталним умом”, то јест циљном рационалношћу; друштво у јавном простору делује комуникативно, водећи се “практичном” или, како је он још назива, комуникативном рационалношћу. Полазећи од свог закључка да постоје сталне тенденције система да колонизују свет живота, подређујући га својим системским императивима (економској и политичкој моћи), Хабермас инсистира на томе да друштво мора да се ослободи од тих нелегитимних утицаја, како би могло да комуникативним деловањем врши рационализацију власти, односно како би се путем рационалних дискурса у јавном простору административна власт трансформисала у комуникативну власт. Ова комуникативна власт, пак, подразумева такав процес политичког одлучивања који би укључивао јавно расуђивање кроз дискурзивну партиципацију грађана и њихов ефективни утицај, а не само административно стратешко планирање.

Делиберативна јавност представља, дакле, онај суштински елемент, односно формативни чинилац дискурзивне демократије. Појмови јавности и јавне сфере, као и њима сродни појмови јавног мњења, јавног живота и јавног добра, спадају међу најпопуларније категорије савремених медијских и политиколошких истраживања и радова, али се њихов историјат обично превиђа. Хабермас је један од ретких аутора који посебну пажњу посвећују преисторији и историји настанка и развоја грађанске јавности. Оно што је дало посебан печат његовом теоријском раду и по чему ће он постати нарочито популаран и (ре)интерпретиран аутор, јесте управо његова и данас веома значајна и актуелна анализа структурне трансформације јавности кроз историјски друштвено-економски развој, коју је изнео у својој чувеној књизи *Strukturwandel der Öffentlichkeit* из 1965. године.²⁶⁾ Посматрајући јавност као историјску категорију и пратећи њен процесни карактер (процес промене њене структуре), Хабермас показује како је текао развој грађанске јавности, од њених зачетака и само пуких наговештаја, преко стицања нових об-

сивно, управо по својој дефиницији лишено било каквих имовинских средстава која би му му омогућила да одбрани или прошири свој утицај на власт. Поред тога, за Кина је спорно и то што док се на цивилно друштво гледа позитивно – као на сферу (потенцијалне) слободе, истовремено на економију се имплицитно гледа негативно – као на сферу нужде у којој говори само новац. Он критички указује на велику сличност таквог Хабермасовог гледишта с неолибералним схватањима. О томе видети у: Џон Кин, *Цивилно друштво: Старе слике, нове визије*, “Филип Вишњић”, Београд, 2003, стр. 26-9.

26) Наслов те књиге у оригиналном преводу би гласио: *Структурна промена јавности*, али је он у српском издању из 1969. године преведен као - *Јавно мњење: Истраживање у области једне категорије грађанског друштва*.

личја и функција, па до нестанка током историје значења и особене природе неких њених првобитних појава. Руководећи мотив за један такав обиман и захтеван, али свакако труда вредан подухват јасно се види из следећих његових речи: “Ако би нам успело да комплекс који данас, са прилично неодређености, подводимо под назив ‘јавност’ историјски схватимо у његовој структури, смели бисмо се надати да ћемо преко социолошког објашњења појма доћи до суштине нашег сопственог друштва са становишта једне од његових централних категорија.”²⁷⁾

На основу темељне анализе друштвених и политичких промена у западноевропским земљама (Енглеској, Француској и Немачкој) у периоду од XVII до XX века, а с горе поменутиим циљем објашњења суштине савременог друштва, Хабермас је дао веома лошу дијагнозу стања у коме су се нашли јавност, јавни живот и јавна свест у доба развијеног, касног капитализма, то јест његове монополистичке фазе. Његова дијагноза гласи: дезинтеграција сфере јавности, уз губитак њене контролно-критичке функције и, последично томе, криза легитимитета у процесу политичког одлучивања. Полазећи од тога, он је конципирао свој процедурални модел делиберативне и активне јавности као идеални тип којем би требало да теже сва савремена друштва, како би се остварила њихова демократизација и тиме обезбедила легитимност и рационалност у колективном одлучивању. Тај Хабермасов модел представља у ствари једну, како он сам каже, “стилизовану слику” либералног модела грађанске јавности из ранокapиталистичког периода, који сматра за један модел-узор демократске јавности.²⁸⁾

За Хабермаса је време либералног капитализма XVIII века у Европи било “златно доба” грађанске политичке јавности, то јест онога што он назива сфером приватних људи окупљених у публику која критички резонује о питањима од општег значаја. Овај аутор је, међутим, устврдио да је већ у другој половини XIX века, с почетком преображаја либерално-капиталистичког друштва у државно-капиталистичко друштво масовне културе, институција грађанске јавности постала угрожена услед отпочињања њеног декомпоновања и губитка њеног утицаја; што је временом довело до

27) Лирген Хабермас, *Јавно мњење*, Култура, Београд, 1969, стр. 11.

28) Овакво Хабермасово теоријско уопштавање, засновано на западноевропском ранокapиталистичком моделу, постаће предмет опште критике, као једна неприхватљива редукција. Поред тога, неки аутори, попут Љубомира Тадића, уочиће, везано за Хабермасову анализу јавности, једну парадоксалну чињеницу: да овај теоретичар није обухватио “плебејску јавност” (што је иначе и он сам изричито напоменуо), иако је цела његова теорија изразито социјалистички оријентисана. Видети: Љубомир Тадић, *Оглед о јавности*, *op. cit.*, стр. 51.

тога да се она трансформисала од једног активног политичког субјекта у објекат медијске манипулације.

Промене у структури јавности и опадање њеног политичког утицаја појавили су се као последице извесних друштвено-економских тенденција тога доба. Дакле, оно што је раније чинило економску премису грађанске јавности: ситни робни произвођачи који су били истовремено и у улози власника и у улози управљача, слободно тржиште и баланс понуде и потражње, потиснуто је у корист монополских корпорација, бирократско-технократске елите и државног интервенционизма и протекционизма. променама економске структуре капиталистичких друштава у којима је држава добила нову улогу. Те нове тенденције у привредном и политичком развоју довеле су до нових социјалних подела и конфликта. Осим грађанских слојева, то јест приватно-власничких структура и њихових представника, у сферу јавних односа и политичке борбе сада ступају и раднички слојеви са својим левичарским политичким партијама, радничким удружењима и синдикатима. Тако су нова поларизација друштвене моћи и јачање нових друштвених структура на рачун класе слободних малих предузетника, уз проширену улогу државе, као и уз поткопавање приватног права и његово подређивање јавном, довеле до трансформације рано-либералног, конкурентског у развијени, државни капитализам.

Такве наступајуће друштвено-економске и политичке промене проузроковале су нарушавање раније успостављеног односа између јавне и приватне сфере. Процес декомпоновања односа међу овим раније дистинктним друштвеним сферама био је обостран: с једне стране, услед продора државе у поље приватно-привредне активности, отпочео је процес подржављења приватне сфере; с друге стране, услед преузимања нове социјалне функције од стране државе и преношења друштвених интересних сукоба на политички терен јавне власти, отворен је истовремено и процес подруштљавања јавне сфере. Резултат тог двоструког процеса, по Хабермасу, огледа се како у настанку тзв. социјалне државе, тако и у губитку антиетатистичке природе грађанског друштва и његове политичке јавности. У том процесу истовремене етатизације друштва и подруштљавања државе, Хабермас је, заправо, детектовао узрок постепеног разарања онога што је у рано-капиталистичко време чинило основу постојања грађанске јавности; а то је, као што смо видели, била одвојеност грађанског друштва од политичке државе. Нестанак границе између приватног и јавног имаће за последицу стварање једне хибридне или, како ће је овај аутор назвати, реполитизоване социјалне сфере која се не може стриктно дефинисати ни

као “јавна”, ни као “приватна”. Ова нова друштвена сфера настаје не између државе и друштва, већ из њих; у њој се “... државне и друштвене институције спајају у један једини комплекс функција који се више не може диференцирати према критеријумима јавног и приватног”.²⁹⁾ Тако је уместо јавности као међупростора посредовања између друштва и његових потреба, с једне, и државе, с друге стране, формирана једна сфера *sui generis*, као простор прожимања подржављених подручја друштва и подруштвљених подручја државе, и то без посредовања приватних људи окупљених у публику која политички резонује.

Описујући ове друштвено-економске процесе, Хабермас је настојао да покаже како су сви елементи оне класично-либералне схеме односа између приватног и јавног подручја претрпели велике промене, и како се то морало одразити и на саму структуру јавности која је такође доживела трансформацију, уз губитак политичких критичко-контролних функција и њихову замену манипулативном и демонстративном, односно реифицирајућом (поствареном) функцијом јавности. Ради се о томе да је јавност у тако измењеном друштвено-економском амбијенту пала под утицај економске и политичке моћи, па уместо да, као раније, настаје јавним критичким просуђивањем, она се сада “вештачки” ствара од стране политичке, економске и медијске елите. Ставом да је “читалачка публика која критички расправља о питањима културе замењена масовном публиком потрошача културе”³⁰⁾, Хабермас је указао на инверзивни процес у структури грађанске јавности, односно на чињеницу да публика више не учествује активно у јавном животу, већ постаје некритички рецептивна и тиме само пасиван конзумент, услед све већег уздржавања од јавног литерарног и политичког резоновања. “Резонаторска основа образованог слоја, васпитаног за јавну употребу разума (ума – прим. А. М.), распала се; публика се поцепала на мањине специјалиста који нејавно резонују и на велику масу потрошача који јавно примају.”³¹⁾ Тако је нестао специфичан облик комуникације једне грађанске публике. Хабермас оштро критикује процесе комерцијализације културе, комуникације и по-

29) Наведено према: Александар Рашић, «Проблем идентитета у сајбер комуникацији», у: *Wikipedia*, одредница «Сајбер», Интернет: <http://sh.wikipedia.org/wiki/Sajber>.

30) Наведено према: Хон Кин, “Структурни преображаји јавне сфере”, у: Вукашин Павловић (ур.), *Потиснуто цивилно друштво*, Еко центар, Београд, 1995, стр. 370. Слично гласи и наслов једног поглавља у Хабермасовом *Јавном мњењу*: «Од публике која резонује о култури ка публици као потрошачу културних добара» (Ј. Х., *Јавно мњење, op. cit.* стр. 202.).

31) *Ibid.*, стр. 221.

литике, увиђајући опасности од таквог продора конзумеризма у све области друштвеног живота.

Критикујући јавно мњење у савременим друштвима у којима се све одвија под принудом тржишних закона, он жели да покаже како се и само резонување претвара у потрошњу. Јавно мњење, које се некад успостављало из комуникационог комплекса публике приватних људи који критички резонују, једним делом се декомпоновало у пуко мњење – неформална, лична мишљења приватних људи, без публике (“нејавна мњења”), а другим делом се концентрисало у формална мишљења публицистички активних институција (“квазијавна мњења”³²) и “јавно манифестована мишљења”³³). Услед тога, уместо ранијег јавног мњења, формираног путем јавне и рационалне политичке дебате, сада је на делу нејавно мњење које је административно инструирано, како би по потреби могло бити мобилисано за аklamацију или злоупотрбљено за самолегитимацију. То значи да јавно мњење више и не постоји као такво, већ да постоје само извесне тенденције које у датим околностима делују у правцу његовог стварања.³⁴

На тај начин је јавност постала део система управљања и социјалне контроле, што је изазвало кризу легитимитета у процесима политичког одлучивања, омогућавајући да борба партикуларних интереса замени рационални консензус и општи интерес, а чиме ће и сама демократија бити доведена у питање. Може се, наиме, рећи да, према овом становишту, основу противречност позног, развијеног капитализма и даље представља оно што је била Марксова главна тема – идеолошко камуфлирање подређивања оп-

32) Хабермас одређује “квазијавна мњења” као формална мишљења саветодавних, утицајних и меродавних органа са политичким или политички релевантним компетенцијама (као што су: кабинети, комисије влада, управне инстанце, парламентарни одбори, партијска вођства, комитети удружења, управе концерна, синдикални секретаријати и сл.), која циркулишу у релативно уском кругу. Иако ова квазијавна мишљења могу бити упућена широкој публици, за Хабермаса она не испуњавају услове јавног резонувања према класично-либералном моделу; јер су, као институционално ауторизована мишљења, стално привилегована и, такође, не постоји никаква узајамна кореспонденција између њих и неорганизоване масе публике.

33) “Јавно манифестована мишљења” Хабермас такође сврстава у формална мишљења, али их разликује од “квазијавних”. Њих одређује као она мишљења која се јавно демонстрирају путем масовних средстава од стране група које учествују у вршењу политичке власти и уравнотежавању моћи, а с циљем да се, путем таквог диригованог публицистичког утицања, постигне плебисцитарна сагласност посредоване публике.

34) Због таквог стања ствари, по мишљењу Хабермаса, јавно мњење се може само компаративно дефинисати: степен јавности једног мњења мери се по томе у којој мери оно произлази из интерне јавности неке организације или органа, и у којој мери та интерна јавност комуницира са екстерном јавношћу која се публицистичким каналима, преко средстава масовне комуникације, формира између друштвених организација (пре свега удружења и партија) и државних институција.

штих интереса приватним интересима. Посебно се указује на то да је држави, која у све већој мери интервенише у процесима производње и дистрибуције ресурса, компензујући на тај начин масивне дисфункције тржишта, све више потребан легитимитет масовне лојалности. У томе се види узрок тога што административно-војна, као и финансијско-индустријска олигархија, колонизујући “свет живота”, то јест друштво и сферу јавности, теже да, путем дезинформација, утаје чињеница, уцена, манипулација, прикривеног или отвореног насиља, своје искључиво приватне интересе универзализују, односно да их представе као опште. Да се не би открило то поистовећивање партикуларних интереса са општим интересом, јавност се систематски ограничава у свом рационализујућем потенцијалу. Хабермас примећује да је у таквим условима касног капитализма, у којима се одлучивање повукло из простора јавности, идеја о грађанском самозаконодавству (идеја да су заинтересовани грађани истовремено и адресати и аутори политичких одлука од општег интереса, на тај начин што им обезбеђују легитимитет путем рационалне сагласности постигнуте кроз аргументовану одбрану у јавној дискусији) постала архаична; јер закони сада делују само као регулатор конфликта између олигархијских интереса и то је све. Међутим, како су, у складу са дискурзивном теоријом, легитимни само они интереси, и на њима засноване одлуке, који су у слободном и јавном дијалогу грађана одбрањени као општи интерес, отуда, по овом схватању, у позном капитализму постоји перманентна криза легитимитета, која се манифестује у виду легитимацијског дефицита у процесима политичког одлучивања.³⁵⁾ Дефицити легитимитета, како каже Хабермас, настају увек када се не подударају аутори и адресати политичких одлука, то јест када се круг оних који учествују у демократском одлучивању не поклапа са кругом оних које те одлуке погађају. Услед таквих хроничних дефицита легитимације, политичко-административне структуре могу да доносе политичке одлуке које су наводно у општем интересу, а у ствари су само резултат компромиса њихових посебних интереса.

Оно што Хабермас разоткрива и што жели да учини читим јесте то да се такве политичке одлуке не би могле одбранити, то јест не би могао да им се обезбеди легитимитет у општој јавној расправи грађана о томе шта је у њиховом заједничком интересу, уколико би се та расправа водила без прикривања чињеница, стра-

35) Феномен кризе легитимитета, својствен друштвима позног капитализма, Хабермас подробно разматра у својој и данас веома утицајној књизи из 1973. године: *Проблеми легитимације у касном капитализму*. Видети: Jürgen Habermas, *Problemi legitimitacije u kasnom kapitalizmu*, Naprijed, Zagreb, 1982.

тешког дезинформисања, застрашивања и општег заглупљивања помоћу апологетске штампе и медијских психолошких манипулација; дакле, без масовне производње идеолошких мистификација и системског слабења компетенције бирача. Јер, без тих механизма утицаја, то јест када снажни партикуларни интереси не би систематски колонизовали простор јавности, грађани би у јавној расправи друкчије одлучивали о томе шта је опште добро, шта је јавно релевантно и у општем интересу, него што о томе одлучују њихови политички представници.

На основу овакве критичке анализе модерних позно-капиталистичких друштава, можемо закључити да је с Хабермасовог комуникацијско-теоријског становишта, по коме је дискурзивна комуникација основна норма демократије и извор легитимације демократског одлучивања на свим нивоима, “савремени капитализам неморалан и нелегитиман”.³⁶⁾ И не само то. По Хабермасу, у једном таквом систему који је плебисцитарног карактера не може ни постојати права, суштинска демократија, већ само њен сурогат.

Овај аутор, дакле, не прихвата ни модерно-либерални ни неолиберални модел јавности, али исто тако он не прихвата ни републикански модел јавности (што је у сагласности с његовом начелном критиком либералистичког и републиканског модела демократије). Републикански модел јавности полази од тога да су сва политичка питања јавна и, обратно, да су сва јавна питања политичка, па сходно томе и да је јавни живот идентичан политичком, то јест заједничком животу који је усмерен пре свега на остварење општег добра заснованог на консензусу о етичко-културним вредностима заједнице. Због тога његови заступници и сматрају да се сфера јавности не може ограничити само на “форуме јавног ума”. Републиканци, наиме, не инсистирају на строгом разграничењу између јавне и приватне сфере, те у њиховом моделу не постоји, за разлику од класично-либералног, забрана преласка између тих сфере. Та порозност граница између јавне и приватне сфере може опасно угрозити приватни живот људи³⁷⁾, као и што републиканска

36) Према: Вацлав Бјелохрадски, *Антиномије глобализације: Просвећено друштво 2000.*, прев. Ана Адамовић, Интернет: <http://b92.net/casopis-rec/58/pdf/05.pdf>.

37) Феномен када се сфера интимног живота људи често налази на удару јавног интересовања, Ричард Сенет (Richard Senet) назива “тиранијом интимности”. Да би се интимност заштитила, тј. истисла из јавне интеракције, он предлаже реритуализацију јавног простора, помоћу таквих средстава као што су: маске, глума, игра и сл. Такође, и неки други аутори указују на то да мешање сфере носи опасност од тоталитаризма. Тако, на пример, Хана Арендт, мада и сама подржава неке републиканске идеје, упозорава да улазак интимне сфере у јавни простор, уз политичку контролу тог простора, представља тоталитарну претњу. По њој, то је био основ јакобинског терора из доба Француске револуције, као и основ неких других тоталитарних облика владавине. Зато ова ауторка

брига о општем добру грађана може водити угњетавању мањинских етно-културних група које се не уклапају у доминантни вредносни систем; а то, све заједно, у крајњем исходу може створити “политички тоталитет” (Ј. Хабермас) или, другачије речено, “тиранију заједништва” (Ђ. Павићевић). У контексту тога, Хабермас износи оцену да републикански модел јавности представља “покушај да се сфера јавности ревитализује као квази-државни сервис са децентрализованом самоуправом који ће, коначно, друштво развити до политичког тоталитета”.³⁸⁾

Због тога, желећи да избегне опасности које са собом носе како модерно-либерални и неолиберални модели јавности (опасност од структурног кривљења јавности, као и од кризе легитимитета), тако и републикански модел јавности (такође, опасност од структурног искривљења јавности, као и од гушења интересног, етничког и етичко-културног плуралитета), а да истовремено ипак задржи неке њихове предности, Хабермас је конципирао свој процедурални модел делиберативне јавности као један идеалтип радикалне демократије, коме треба тежити како би се у пракси успоставила суштинска, “права” демократија. У конструисању тог концепта, како смо већ истакли, он је пошао од класично-либералног модела јавности као модела-узора, али уз вршење извесних корекција и његово прилагођавање савременим демократским друштвима и њиховим цивилизацијским достигнућима у развоју људских и грађанских права.

Први и најважнији отклон који Хабермас прави у односу на класично-либерални модел-узор јесте његово одбацивање идеолошке тежње класичног либерализма да се поистовети приватни власник с човеком уопште, односно мњење *bourgeois*-а с мишљењем *citoyen*-а и, на основу тога, да се изједначи грађанска јавност, коју су чинили само власници и образовани, са јавношћу уопште. Ту се он посебно осврће на Кантову (Immanuel Kant) политичку филозофију која, иначе, у његовој анализи грађанске јавности заузима посебно место. Хабермас одобрава Кантово схватање јавности не само као методе просветитељства, већ и као принципа правног поретка у републици (у смислу посебног облика владавине који, сходно свом називу потеклом од латинског *res publica*, и почива у јавности), али истовремено критикује његово редуковање публице

и подвлачи важност строгог међусобног разграничења сфера, уз то да јавност остане сфера хоризонталне једнакости људи. О томе видети у: Ђорђе Павићевић, «Јавност», у: Ђорђе Вукадиновић, Предраг Крстић (урс.), *Критички појмовник цивилног друштва* (I), Група 484, Београд, 2003, стр. 171-2.

38) Jürgen Habermas, “Three Normative Models of Democracy”, *Constellations*, Vol. 1, No 1, Apr. 1994, Issue 1, стр. 7.

само на оне који поседују приватну својину и образовање. То је у складу са Хабермасовим инсистирањем на фундаменталној разлици између јавности као идеје и јавности као идеологије. Јавност као идеја нужно мора да подразумева принцип опште приступачности или опште доступности, јер без тога, једноставно, јавности и нема. Хабермас то изражава формулацијом да “јавност из које би одређене групе биле *eo ipso* искључене, није само непотпуна, већ и није никаква јавност”³⁹⁾

Даље развијајући свој модел, он налази решење за превазилажење опасности од структурног кривљења јавности у дефинисаним правилима и процедурама делиберативне комуникације, који би омогућили да се унутар сфере јавности постигне рационално мотивисан консензус, то јест сагласност заснована на добрим разлозима, а не на сили или односима моћи. Дакле, да би се заштитио од пратећих опасних последица евентуалног искривљења структуре политичке јавности, процедурални модел дефинише сферу јавности као арену за откривање и тумачење опште-друштвених проблема на бази такве комуникације која се одвија по конституционализованим правилима и процедурама (што значи да је о њима постигнут формални консензус), и чији “... погрешиви исходи уживају претпоставку рационалности”⁴⁰⁾ Такође, таква комуникација унутар јавног простора мора да буде слободна, а то значи да јавност не сме да буде под утицајем две врсте друштвене моћи: политичке моћи која тежи да контролише циркулацију информација и утицаја између државе и цивилног друштва, односно да изазове закрчење реципрочног протока њиховог утицаја, и економске моћи која тежи да, путем утицаја новца, комерцијализује сферу јавности. Хабермас сматра да се друштвеним механизмима одбране могу избећи ови утицаји административне моћи и новца, а тиме и системска колонизација “света живота” и његове сфере јавности. У том случају, по његовом мишљењу, правила и процедуре ослобођене комуникације су довољни да се обезбеди селекција јавно релевантних, то јест легитимних од оних нелегитимних захтева цивилног друштва.

Из изложеног, пажљивом анализом можемо утврдити да Хабермасов процедурални модел делиберативне јавности садржи најмање пет кључних елемената/услова. То су: 1. публика која критички резонује о политичким питањима од општег значаја – услов да

39) Јирген Хабермас, *Јавно миље, оп. cit.*, стр. 110; исто: Љубомир Тадић, *Оглед о јавности, оп. cit.*, стр. 45.

40) Jürgen Habermas, “Three Normative Models of Democracy”, *Constellations, op. cit.*, стр. 9-10.

постоји активни јавни живот; 2. принцип општости – услов да сви грађани могу имати ефективан утицај у јавном животу; 3. принцип доступности – услов да публици, то јест грађанима стоје на располагању физички и концептуални ресурси за формирање судова и делиберативно општење с другим грађанима; 4. теме – услов да теме које су на дневном реду јавних форума морају бити значајне, у смислу да се тичу свих, а то подразумева и један додатни услов – да се од публике не смеју скривати релевантне чињенице и информације од јавног значаја; и 5. правила и процедуре комуницирања – они морају бити такви да могу обезбедити рационални консензус, заснован на ваљаним аргументима, а не на сили или доминацији, то јест односима моћи. Ови елементи, заправо, представљају структурне елементе делиберативне јавности, који би требало да функционишу према властитим унутрашњим законитостима да би публика могла да успешно обавља своје функције и врши ефективан утицај на демократски процес одлучивања; у супротном, долази до њиховог кривљења, а тиме и до настанка опасности по ефикасно комуникативно деловање јавности. Неки ће међутим констатовати да је због тих услова у делиберативном моделу појам јавности претпостављен превеликим нормативним очекивањима, слично као и у неким другим демократским моделима (на пример, класично-либералном или републиканском). Но, треба имати у виду да је овде, наравно, реч о идеализованим условима функционалне и активне јавности, у чијој основи лежи претпоставка конвергенције друштвене рационалности, општег добра, слободе и правде.⁴¹⁾

41) Има такође и оних критички оријентисаних аналитичара који не губе из вида ту идеализацију Хабермасовог модела јавности али, управо позивајући се на њу, упозоравају да ближе испитивање ових услова показује њихову нејасност, начелну презактевност и тешку спроводивост, те да се на основу тога може довести у питање и поменута претпоставка да у тим условима постоји конвергенција или узајамно приближавање наведених друштвених вредности. На то указује и Ђорђе Павићевић када наводи нека отворена питања која се намећу у вези са појединим условима овог модела јавности. По њему, таква питања су на пример: “На шта се односи квантификатор *сви* у синтагми сви грађани?” (овај проблем се посебно истиче у феминистичким критикама, али суштина њихове аргументације – да се иза тог квантификатора “сви” увек крију одређени облици доминације – може се применити на све дискриминисане групе); затим, “Како се утврђује шта сви грађани мисле?” (ово питање је у средишту методолошких спорова који се воде између две крајње теоријске позиције – с једне стране су они теоретичари, пре свега социолози, који предност дају “квантитативној анализи” као једином поузданом методу истраживања јавности, уз позитивирање и глорификовање јавног мњења, док су с друге стране они теоретичари који у својим “квалитативним анализама” одбацују корисност квантификације, истичући да оно што се тим путем представља као јавно мњење заправо и не постоји); или рецимо питања “Како се мери јавни утицај публике, односно ко је и на који начин овлашћен да ауторизовано тумачи вољу грађана?”. Ђ. Павићевић закључује да на свако од ових питања постоји више одговора који отварају дубоке проблеме из области различитих специјализованих дисциплина, као што су: етика, социологија, политикологија, епистемологија и др. (Према: Ђорђе Павићевић, “Јавност”, *op. cit.*, стр. 167-8.)

Хабермасова теорија, међутим, није конзистентна у погледу простора који се оставља овом утицају јавности на политичко одлучивање. Његов дискурзивни модел демократије ту варира: од почетне радикално-партиципативне варијанте; преко двостепеног концепта друштва у *Теорији комуникативног деловања*, где је овај радикализам ублажен, а по неким мишљењима и потпуно елиминисан, уз остављање само посредног утицаја јавности; па до његовог поновног, мада у блажем степену, радикализовања у *Фактицитету и важењу*, реконцептуализацијом захтева за снажном демократизацијом путем нових форми партиципације.

Може се рећи да је у новије време Хабермас прибегао вршењу извесних корекција на свом моделу јавности, донекле мењајући претпоставке од којих је раније полазио, како под утицајем оштрих критика које су непрестано стизале са различитих теоријских позиција на рачун његове концепције, тако и због прилагођавања новим емпиријским условима који су у нечему демантовали његове почетне тезе, али, како се чини, желећи такође и да додатно ојача своју позицију антрополошког оптимизма, заснованог на његовој просветитељској вери у рационалност човека и могућност даљег демократског развоја људског друштва.

Опште место међу његовим критичарима леве оријентације, односно онима који наступају са становништва непосредне демократије, представља већ поменута примедба да је Хабермас у свом моделу оставио и сувише простора системском деловању државних институција, а на уштрб директне политичке партиципације и ефективног утицаја јавности. По овим критичким мишљењима, он је заправо остао у оквирима постојећих либералних демократија, не нудећи уопште неки функционалан алтернативни модел јавности. Тако ће, на пример, Фрејзерова (Nancy Frazer) рећи да његов модел чини сферу јавности преслабом, јер јој оставља само посредно дејство на политику путем утицаја на законодавце. Очигледно уважавајући ове критике, Хабермас ће у свом делу *Фактицитет и важење* (1992.) дати сфери јавности истакнутију улогу у формирању политичке воље путем демократских дискурзивних процеса. То ће посебно доћи до изражаја у супституисању његовог првобитног “опсадног модела” новим “моделом бране”. “Модел опсаде” који је Хабермас изложио у *Народном суверенитету као процедури* (1988.) одговарао је његовом двостепеном концепту друштва из *Теорије комуникативног деловања*. Он је полазио од тога да “политичка тврђава” треба да буде опседнута од стране делиберативне јавности, односно грађана који настоје да путем јавних дискурса утичу на процесе одлучивања, али тако да при томе

немају освајачке намере. Тиме се желело нагласити да комуникативна моћ грађана, обликована демократским поступком у кругу јавности, треба да утиче на административну моћ са ограниченим циљем њеног програмирања и контролисања, без побуда за њеним освајањем. Јер, како је истицао Хабермас, само у тим оквирима утицај мишљења која конкуришу у политичкој јавности може да буде стваран. Реч је о покушају да се дискурзивни модел демократије учини оперативнијим, тако што би се политичка партиципација грађана кроз дискурзивне процесе обликовања политичке воље, прилагодила потреби за нужним очувањем динамике самог политичког система, како би његово функционисање остало неуgroжено. Сам Хабермас је касније објаснио да је тада употребио слику “опсаде” бирократске власти посредством комуникативне моћи грађана да би онемогућио класичну представу о револуцији као освајању и разбијању државне силе. Међутим, очигледно схвативши да је “опсадни модел” сувише дефетистички и да његова концепција радикалне демократије ту наилази на проблем, он ће у *Фактицитету и важењу* поставити нов модел – “модел бране”. Он, пак, подразумева да постоји државно-правно створени политички систем са центром и периферијом, и да се утицај грађана на центар, што значи на државне органе као што су парламент, судови и влада, врши на тај начин што се демократским и државно-правним поступцима остварују комуникацијски утицаји са периферије (из друштва) на бране (рубне структуре одлучивања). Сада се, између осталог, акценат ставља на право као средство којим се, у политичком кружењу моћи, комуникативна моћ трансформише у административну. Хабермас сматра да овај модел бране више рачуна са даљим развијањем демократизације него модел опсаде, као и да је прикладнији постојећој ситуацији која се карактерише оним што он назива ширењем права (*Verrechtlichung*) у комуникацијски структурираним областима деловања, па тиме и у самој политици. Под ширењем права у политици, он подразумева постојећи тренд протезања политичког одлучивања од парламента и владе до уставног суда. Тиме се, по његовом мишљењу, ремети класично схватање поделе власти; јер управа и правосуђе, као инстанце које би требало да примењују право и имају само ограничен утицај на одлуке законодавних инстанци, имплицитно преузимају улогу споредног законодавства. Хабермас објашњава да до овога долази због тога што су материје које изискују правно регулисање данас често такве да их политички законодавац не може довољно одређено регулисати, па се онда њихово конкретизовање и даље правно обликовање препушта управи и правосуђу, услед чега ове инстанце имају пре функцију утемељивања него примене права. Стога, да

би ово споредно законодавство било легитимно, неопходне су нове форме учешћа демократске јавности: “део демократског обликовања хтења мора сам да продре у управу, а правосуђе, које даље уобличије право, мора да се оправда пред проширеним форумима правне критике”.⁴²⁾ По Хабермасу, “модел бране” управо конципира услове за то.

Потребу за већом демократизацијом процеса политичког одлучивања, он ће потврдити и на другом месту, где предлаже да се уместо слабих јавности као централних политичких институција либералне демократије, у којима се води делиберативна расправа о политичким и друштвеним питањима утемељеним на личним искуствима обичних грађана, успоставе снажне јавности које би деловале унутар истог таквог дискурзивног оквира, али успевајући да скрену пажњу формалног система на заједничка питања и бригу о њима.⁴³⁾ Поред тога, може се приметити да Хабермас прави још један помак, напуштајући своје раније схватање јавности као једног јединственог и монолитног субјекта и прихватајући тезу о мултипликованој сфери јавности, односно о постојању многострукости ових сфера које се налазе у међусобно преклапајућем и конвергирајућем односу, али исто тако и у односу конфронтације. То је већ очигледно и из његове наглашене употребе именице “јавност” у множини, када у *Between Facts and Norms* (*Између чињеница и норми*) говори о слабим и снажним јавностима (*weak and strong publics*). Тако коригујући свој приступ, он је показао како уважавање и прихватање оправдане критике може бити веома конструктивно.

У критици Хабермасовог модела јавности значајан простор је посвећен управо оспоравању те његове првобитне тезе о конституисању јавности као једне јединствене друштвене сфере са развијеном заједничком свешћу о општем добру. Значајан допринос тим оспоравањима Хабермаса, па тиме и његовом самокориговању, дали су теоријски представници неких нових или алтернативних друштвених покрета, попут феминистичког и других, који су уместо таквог монолитног концепта развили плуралистички концепт базиран на уважавању разних друштвених диверзитета. Такво редефинисање Хабермасове теоријске парадигме, које су извршили како неки његови критичари, тако делимично и он сам, последица је општег научног тренда у напуштању промишљања јавности као унисоне друштвене сфере, због уважавања постојећег реалитета,

42) *Ibid*, стр. 143.

43) О томе видети: Stephen Grodnick, “Rediscovering Radical Democracy in Habermas’s *Between Facts and Norms*”, *Constellations*, Vol. 12, No 3, 2005, стр. 392-408.

и преласку на проучавање плуралитета таквих сфера различите величине (од микро-, преко мезо-, до макро-сфера јавности⁴⁴⁾) у савременим друштвима. Овакаве измене у теоријском приступу биле су нужне услед развоја нових комуникацијских технологија које су довеле до промена то јест преструктурирања просторних оквира јавне комуникације, односно до новог структурног преображаја јавног простора.

Данас се управо чине бројни подухвати у правцу настојања да се Хабермасов концепт обогати новим садржајем и прилагоди савременим условима нових медијских технологија, а посебно развоју Интернета, као најпознатије и највише коришћене светске компјутерске мреже.⁴⁵⁾ Тако, иако се сам Хабермас није бавио (пре) испитивањем своје теоријске концепције јавности у контексту сајбер-простора (*cyberspace*)⁴⁶⁾, конституисаног као нова виртуелна сфера јавности унутар компјутерске комуникације, то су учинили бројни његови аналитичари и интерпретатори, настојећи да утврде да ли и у којој мери ова нова виртуелна јавност задовољава оне високе нормативне захтеве које је он поставио као услове демократског јавног простора. У оквиру тих промишљању развиле су се различите, па и међусобно опречне теоријске оријентације; али, у сваком случају, можемо рећи да и даље остаје отворено питање да ли је Интернет нова сфера јавности и, ако јесте, колики су њени демократски потенцијали, односно како она може ефективно утицати на процесе политичког одлучивања.

Хабермасова теорија јавности има неспоран значај, који се огледа пре свега у разоткривању процеса структурне трансформације јавности и конструктивној критици пратећих процеса «деде-

44) Овакву тројну поделу јавних сфера на основу критеријума величине, то јест просторног обухвата, изводи Джон Кин. О томе видети више у: Александра Мировић, “Јавност и медији у условима развијеног цивилног друштва”, *Српска политичка мисао*, 1-2/06, ИПС, Београд, 2006, стр. 197-212.

45) У последње време све се више истиче да нова компјутерска технологија, а посебно Интернет и протезање његове употребе на широку публику од раних 90-их година прошлог века, представљају један крупан корак напред у технолошкој еволуцији политичких средстава. Јер, поред науке и бизниса, Интернет су почели да користе и дискусионни кругови, лобисти, политичке организације, партије, професионалне политичке агенције и владе, и то у своје политичке сврхе. Према неким подацима, у јесен 1996. више од трећине од око четрнаест милиона корисника Интернета у САД приступило је овој мрежи због политичких информација. (Према: Hubertus Buchstein, “Bytes that Bite: The Internet and Deliberative Democracy”, *Constellations*, Vol. 4, No 2, 1997, стр. 248.)

46) Под концептом *cyberspace*-а, код нас угланом превођеног као “сајбер-простор”, подразумева се једна виртуелна сфера јавне друштвене интеракције кој се одвија путем компјутерске сајбер-комуникација. “Бити *on line* значи бити присутан у виртуелној јавности. Супротно томе, категорија *off line* означава позицију битисања изван Интернет заједнице” (Александар Рашић, “Проблем идентитета у сајбер комуникацији”, *op. cit.*, Интернет: <http://sh.wikipedia.org/wiki/Sajber>).

мократизације», као и у формулисању захтева за постављањем јавне аргументативне расправе у средиште демократског процеса. С друге стране, његов модел делиберативне јавности у свом иницијалном облику, што значи са извесним њему својственим ограничењима, не може да буде потпуно адекватно аналитичко средство за разматрање савременог друштва и његове усложњене, мултипликоване и глобализоване сфере јавности. За те сврхе, потребно је извршити његову надоградњу и делимично редефинисање. Али, и поред тога, нови емпиријски услови не умањују нормативни потенцијал Хабермасовог концепта, јер он пружа још увек релевантну вредносну основу за нова теоријска промишљања и покушаје (ре)дефинисања савременог феномена јавности, подложног све већем усложњавању у постојећим условима глобализације.

Ако бисмо, пак, желели да сумирамо Хабермасово схватање демократије у целини, могли бисмо рећи да и за његову концепцију важи Драјзекова оцена дискурзивног модела демократије: да је он «пре делиберативан него агрегативан, пре републикански него либералан, комуникативан него стратегијски, без респектовања граница политичких јединица, следи више цивилно друштво, него државу и у сагласности је више са ширим него са уским дефиницијама политике».⁴⁷⁾

Радикално тематизујући претпоставке демократије и озбиљно схватајући њена обећања, Хабермас је конструисао свој дискурзивни модел, који показује да тако појмљен демократски процес одлучивања не представља само једноставну форму, већ и једну, у својој суштини, врло компликовану и захтевну активност. Због тога се намеће питање о ефектима овог демократског модела, које се односи на то да ли он може евентуално наћи примену у пракси и какве су у том случају импликације које производи; или, пак, он може да фигурира само на нормативном нивоу, као модел у чијем је средишту жеља за хармонијом сегмената таквог људског деловања какво је политичко одлучивање, а који се могу довести у везу једино на високом нивоу апстракције; и коначно, ако је реч о овом другом, да ли је то онда, са емпиријске тачке гледишта, у најбољем случају један идеалан модел, коме би требало тежити и чије би нормативне захтеве требало у што већој мери испунити, како би се постигла већа демократизација савремених друштава.

Међу ауторима који се баве анализом и интерпретацијом Хабермасовог дискурзивног модела могу се наћи различити одговори на ово питање. Наиме, иако су у већини они који овај модел трети-

47) Наведено према: Вучина Васовић, *Савремена демократије I*, *op. cit.*, стр. 61.

рају искључиво као нормативни и апстрактни концепт, указујући на његове утопијске димензије и немоћност његове практичне примене у постојећим условима, ипак има, и то у последње време све више, и оних који га не сматрају потпуно апстрактним, јер виде могућности за његову имплементацију или чак истичу да он, заправо, у неком степену и на неким нивоима друштвеног система већ функционише у пракси.

Сам Хабермас, пак, одговарајући на разне критике, често подвлачи да је то један нормативни модел који се, сходно томе, може анализирати само према нормативним критеријумима. Тако ће на једном месту у своју одбрану рећи да он «као социолог мора знати да постоји континуум између чисто фактички уобичајене и нормативно ауторизоване моћи»⁴⁸⁾, и да се сви императиви постављени у његовом концепту морају третирали према образцу нормативних захтева. На другом месту он је још прецизнији када истиче да у његовом моделу «... комуникацијске форме цивилног друштва, које произлазе из чисто одржаване приватне сфере и комуникацијски токови виталне јавности, који су смештени у либералну политичку културу, носе терет нормативног очекивања».⁴⁹⁾ Овде Хабермас додаје и то да се у друштву ништа не може променити без утопијских представа, као и без утопијских енергија повремено делотворних и иновативних социјалних снага, али истовремено наглашава да то не значи да сама теорија мора да буде, као код Блоха (Ernst Bloch), утопија. За њега, дакле, «пројекат модерне» нема утопијску сврху, иако се, према његовом сопственом признању, не може остварити без утопијских енергија.

Сагласно таквој самоперцепцији свог модела, Хабермас га третира као један идеални тип који пружа нормативне смернице чијим руковођењем би могле да се отклоне или, барем, ублаже неке несавршености постојеће демократске праксе. То он посебно наглашава у својим одговорима на једну од најчешће му упућиваних критика да његов модел представља «носталгични позив на обнову идеала буржоаске јавности»⁵⁰⁾, односно спорну концепцију засновану на једном превазиђеном историјском облику јавности, који је могао да функционише у условима рано-капиталистичког друштва, али не и у индустријским то јест постиндустријским условима модерног друштва са значајно измењеном социјалном структуром и универзализацијом учешћа у политичким процесима демократије.

48) Наведено према: Ђорђе Павићевић, «Политички дискурс и рационалност», *Српска политичка мисао*, 1-4/96, Институт за политичке студије, Београд, 1996, стр. 99.

49) Интервју с Хабермасом: «Рационалност и политика», *op. cit.*, стр. 142.

50) Дон Кин, *Медији и демократија*, «Филип Вишњић», Београд, 1995, стр. 34-5.

У одбрани свог модела од оваквих критика, Хабермас даје оно већ поменуто објашњење да у његовој основи стоји само «стилизована слика» рано-либералних елемената у форми идеалног типа, подвлачећи да постоји значајна диференција између таквог идеал-типског модела и нормативног идеала који није био његова претензија.

Но, и пред овог сталног инсистирања на нормативности своје теорије, стиче се утисак да Хабермас ипак упорно настоји да је учини друштвено релевантном и применљивом, односно да је прилагоди постојећим емпиријским условима, уважавајући фактицитет у оној мери у којој је то неопходно да би могао да је функционално оспособи и оправда. Неки аутори, попут Мекартија и Хефеа (O. Höffe) или, од домаћих, Ђ. Павићевића, закључују да је он увео системске елементе у своју друштвену теорију управо из тих функционалних разлога, који немају своју потпору у нормативној основи и који, при том, могу бити противречни његовим почетним консензуалним претпоставкама. То само показује да Хабермасов модел има, с методолошког гледишта, амбивалентан карактер, који је резултат тога што он не жели да изгуби, с једне стране, критички нормативни основ, то јест рационалну утемељеност своје теорије, а с друге, њену практичност, односно делотворност радикално-партиципативне демократије у савременом, масовном и плуралистичком друштву са високо диференцираном модерном културом и различитим погледима на свет његових чланова. Због тога он покушава да у свом моделу изврши посредовање ова два методолошка приступа (нормативног и емпиријског) на начин који би задржао компаративне предности и једног и другог. Критичари, међутим, у таквом комбинованом приступу виде проблем; те се, како каже Ђ. Павићевић, отвара питање «да ли се морамо одрећи једног у прилог другог, то јест да ли морамо дати примат предметном подручју или његовом методском утемељењу».⁵¹⁾

Међу онима који одричу могућност имплементације Хабермасовог дискурзивног модела истичу се пре свега они који оспоравају применљивост и сврсисходност делиберативне демократије уопште, па тиме и овог модела, јер сматрају да се у масовном плуралистичком друштву никако не може постићи сагласност око општег добра, па ни путем рационалне расправе, у шта верују делиберативни демократи. Тако, Шантал Муф (Chantal Mouffe), полазећи са позиције радикалног плурализма, тврди да су спорови о општем добру не само тешко решиви, већ и нерешиви, као и да је само њихово постојање од суштинске важности за демократску политику. Другим речима, то би значило да без оваквих спорова

51) Ђорђе Павићевић, «Политички дискурс и рационалност», *op. cit.*, стр. 100.

нема ни демократије; а из тога произлази да је залагање за њихово консензуално решавање путем делиберативне расправе – што је у крајњој инстанци циљ и Хабермасовог модела – усмерено против демократије.

Међутим, и они аутори који не мисле да се сагласност о општем добру и демократија међусобно искључују, проналазе друге потешкоће за примену дискурзивног модела. Пре свега, полази се од тога да је такав начин одлучивања, који би укључивао велике дебате о свим кључним питањима, нереалан. Поред тога, указује се на крхкост предвиђених начина одбране друштва од нелегитимних утицаја политичке моћи и новца и, тиме, од системске колонизације сфере јавности; а без друштвеног ослобађања од тх утицаја, по условима које је сам Хабермас поставио, не може се формирати комуникативна моћ, па онда ни остварити ефективан утицај грађана на одлучивање и рационализација власти. Такође, истиче се и да Хабермасово ослањање на конвергенцију слободе и рационалности, иако софистицираније у односу на просветитељско схватање, представља утопијску димензију у његовој теорији. У том контексту, упућује му се примедба да у свом концепту «занемарује општи утицај ирационалне и, чак, первертиране страсти у људској мотивацији... (и) ... улогу такве мотивације у... стварању политичке воље нације (као) и јасно неуротичне структуре рационализације»; при чему се под «неуротичном рационализацијом « мисли на оне јавне дискурсе у којима се користе познати механизми неуротичне одбране ставова, као одбране која је «рационално структурирана, али дубоко ирационална у општем облику понашања».⁵²⁾ У вези с тим, наглашава се и то да не мора за сваког човека да буде оправдан захтев за рационализацијом политике и власти, «... нарочито онда ако му нека нерационална политичка констелација може обезбедити привилегован положај».⁵³⁾ Уз то, сматра се и да сама Хабермасова вера у демократски потенцијал језика и комуникације има утопијски карактер, па се доводи у питање могућност заснивања политичког деловања на претпоставкама чисто језичког споразумевања. Албрехт Велмер (A. Wellmer) показује бесмисленост тога када каже да, ако би икада у будућности била достигнута Хабермасова идеална комуникативна заједница, тада би то значило крај сваког облика људске комуникације, додајући да су већ у самој идеалној комуникативној заједници «негирани услови могућности онога шта се идеализира».⁵⁴⁾

52) Наталија Мићуновић, «Комуникативним деловањем до друштвених промена», *op. cit.*, стр. 112.

53) Ђорђе Павићевић, «Политички дискурс и рационалност», *op. cit.*, стр. 98.

54) Интервју с Хабермасом: «Рационалност и политика», *op. cit.*, стр. 149.

У оквиру тога, посебно се указује на утопизам Хабермасове комуникативне етике. То је тачка на коју се концентрише приговор Бенхабибове. У жељи да докаже утопијске моменте у његовој «когнитивистичкој етици језика», она ставља акценат на Хабермасово инсистирање да су «универзализибилне интерпретације потреба» у средишту моралних дискурса, односно на оно место у његовом есеју *Теорије истине* (1973.) где се износи тврдња да примерен језик морала «дозвољава одређеним групама и личностима, у датим околностима, истиниту интерпретацију и њихових властитих партикуларних потреба и, што је још важније, њихових заједничких потреба кадрих за консензус». ⁵⁵⁾ Хабермас, наима, овим жели истаћи да се дискурзивним тематизовањем људских индивидуалних и колективних потреба ослобађају запрти семантички и културни потенцијали који су, по његовом мишљењу, неопходни за постизање слободе и реализовање правде. Стога, Бенхабибова закључује да на тој тачки постаје неопходна извесна антиципативна утопија, то јест «пројекција будућности каква би могла бити». То је «утопија друштва у којем је асоцијација постигнута без доминације, речју, правда, и социјализација без непотребне репресије, речју, срећа... (где) ... концепције правде и доброг живота прожимају једна другу». ⁵⁶⁾

Приговор који Бенхабибова упућује Хабермасу односи се, међутим, управо на његово касније напуштање ове утопијске димензије, или онога што ова ауторка назива «трансфигурацијом»; а то је становиште по коме будућност сагледана теоријом захтева радикалан раскид са садашњицом, путем формулисања нових, имагинативних констелација вредности и значења, изван постојећег културног наслеђа. Она налази да је Хабермас напустио овакву трансфигуративну визију својим ставом да у сложеним друштвима еманципација значи партиципативну трансформацију административних структура одлучивања. Јер, по њеном мишљењу, ако би то било све што се мисли под еманципацијом, то јест ако се еманципација односно надокнађивање неиспуњених демократских обећања правде и слободе, као циљ Хабермасове критике, «исцрпљује у 'невеселом реформизму' доброхотећих државника и социјал-демократском компромису» ⁵⁷⁾, онда не може бити речи о моменту трансфигурације у самом овом процесу.

55) Према: Шила Бенхабиб, «Утопијска димензија у комуникативној етици», *op. cit.*, стр. 71.

56) *Ibid.*, стр. 73.

57) *Ibid.*, стр. 67.

Међутим, насупрот оваквом ставу Бенхабибове, постоје и другачија мишљења, попут оног које износи Наталија Мићуновић, да је утопизам, мада у скромнијем виду, и даље остао присутан код Хабермаса. Штавише, на то указује и сам Хабермас у свом делу *Прошлост као будућност (The Past as Future)*: «Ако има мало остатака утопизма које сам задржао, онда је то идеја да демократија и јавна борба за њен најбољи облик могу да пресеку Гордијеве чворове иначе нерешивих проблема.»⁵⁸⁾

Пример докле се иде у истицању непримењљивости дискурзивног модела демократије, посебно његовог културно-језичког аспекта, јесте проблематична теза коју износи Дијега Гамбета (Diego Gambetta), додуше имајући у виду модел делиберативне демократије уопште. Полазећи од, како каже Френк Канингам (Frank Cunningham), сумњиве генерализације о културама, он тврди да овај модел који у центар ставља делиберативну расправу није прикладан за културе у којима људи брзо изражавају своје мишљење и држе га се тврдоглаво, наводећи као примере Италију и Латинску Америку. Поред тога, иако признаје да расправа може бити корисна за побољшање информисаности грађана, Гамбета подвлачи њене негативне ефекте, као што су слабљење убедљивости аргумената и губитак времена. Тиме се он сврстава у групу оних аналитичара који не искључују потпуно могућност остваривања дискурзивног модела, али упозоравају да, кад би се евентуално и применио у пракси, такав модел не би био довољно ефикасан.

Сматрамо да је ова примедба која се тиче ефикасности потпуно оправдана, јер сасвим је извесно да би неограничене јавне расправе о свим важним друштвеним и политичким питањима пре смањиле ефикасност демократије и процес одлучивања, него што би повећале њихов квалитет; првенствено зато што би такав стални дискурзивни процес, са активним учешћем милионске јавности, водио одуговлачењу, па и блокирању доношења одлука. И не само то, већ би последица могла бити и блокирање утицаја саме јавности. То ограничење Хабермасовог модела добро је уочио Џон Ролс, указавши на његову непримереност «великој игри политике», због тога што управо захтеви за јавном делиберативном провером могу за последицу имати «парализовање делиберативне моћи јавности».⁵⁹⁾ Овоме треба додати и то да процес дискусије може имати двоструки значај, односно различито дејство; јер, осим тога

58) Према: Наталија Мићуновић, «Комуникативним деловањем до друштвених промена», *op. cit.*, стр. 111.

59) Наведено према: Ђорђе Павићевић, «Јавност», *op. cit.*, стр. 174.

што може бити средство легитимације власти и поретка, он може бити и средство њихове делегитимације.

Морају се, такође, имати у виду и ситуације када је немогуће задовољити процедуре легитимног доношења одлука. То су ситуације када постоји потреба за ургентним одлукама и када захтев за ефикасношћу посебно добија на значају, јер искрсли проблеми и конфликти могу угрозити нормалну репродукцију заједнице. Ова потреба за хитним савладавањем онога што је непредвиђено и, уопште, за хитним решавањем проблема, као и за хитним спровођењем тих решења, посебно је нарасла у савременим друштвима. Хабермас, међутим, налази решење за тешкоће са којима се суочава његов модел у оваквим случајевима ургентног одлучивања. Он каже да легитимацијски «дефицит који производи социјална неефикасност и неједнозначност решења која се доносе унутар једног етички управљеног поступка, морају бити компензовани кроз правно обавезујући карактер одлука».⁶⁰⁾ На тај начин, да би учинио свој модел функционалним, Хабермас уводи правну принуду у социјални живот, односно један од системских елемената у своју друштвену теорију, а тиме, како мисле неки аутори, на шта је указано с почетка, ризикује да изгуби њен критички нормативни основ.

На крају, може се рећи да би примена овог, али и сваког другог модела демократије, зависила управо од суда јавности како крајње инстанце, јер би и сам модел морао да буде тестиран и прихваћен од стручне и шире јавности, како би се обезбедио легитимитет за његову примену, што је иначе и потпуно у сагласности са Хабермасовом дискурзивном теоријом. Но, за Хабермаса по том питању не постоји проблем, будући да он полази од тога да у демократији не може стручност да буде привилегија, а нестручност препрека за рационални дискурс шире јавности. По њему, најбитније је да постоји одређење за политички релевантна алтернативна истраживања, и да оно добија на значају како у јавности, тако и у парламентарном деловању; док би специјална питања која су политички значајна требало тако превести и приредити да те експертски утврђене алтернативе могу да буду рационално разматране у широј јавности.

С друге стране, како је већ напоменуто, постоје и друкчија мишљења која не само што нису тако скептична у погледу могућности примене таквог једног модела у пракси, него се и залажу за њу или, пак, сматрају да тај модел већ делимично функциони-

60) Наведено према: Ђорђе Павићевић, «Политички дискурс и рационалност», *op. cit.*, стр. 99.

ше у постојећим демократским условима. Пример овог последњег је становиште Стефана Гродника (Stephen Grodnick), који истиче да су процедуре које подразумева Хабермасов дискурзивни модел већ присутне у постојећим либералним демократијама, само у мањем степену: јер, јавно мњење испољава одређено јавно осећање, то јест мишљење јавности које се на изборима и формализује, а изабрани функционери понекад и реагују на то мишљење; док друштвени покрети и грађанска непослушност скрећу пажњу на одређена питања и утичу на формални систем. Сходно томе, Хабермасов предлог, према овом аутору, односи се пре свега на ширу и снажнију јавну делиберацију и повећање утицаја и неформалне моћи постојеће слабе јавности. Он закључује да Хабермас својим демократским моделом жели, у суштини, да реши дилему како успоставити комбинацију радикалне демократије и постојећих либералних режима, као начин да се формира једно фер, праведније, рационалније и легитимније друштво.

Други иду и даље, сматрајући да је Хабермасов дискурзивни модел не само реалан, већ и веома пожељан, нарочито у мултикултуралним и мултиетничким друштвима. Они стога и предлажу његову примену у случају неких конкретних, политички релевантних питања.⁶¹⁾ Анализирајући ефекте и разрађујући стратегију његове примене у тим случајевима, они показују да је заиста могуће дизајнирање и функционисање овог модела на појединим нивоима политике и друштва, односно као комплементарног дела либерално-представничке демократије, али не, бар за сада, и као њене алтернативе. Другим речима, то значи да овом атрактивном демократском концепту заиста не недостаје осећај за реалност.

Овакве примере залагања за примену Хабермасовог концепта, мада у контексту решавања неких специфичних друштвено-политичких питања, можемо наћи и у домаћој стручној и научној јавности. Као пример можемо узети мишљење Ненада Димитријевића

61) Тако, на пример, Klas Roth, анализирајући реформе у образовању које су недавно уведене у Шведској, предлаже примену управо дискурзивно-етичког модела демократије у образовној пракси. Уз оцену да су тим реформама деци и младима дате веће могућности избора и партиципације у различитим заједницама и удружењима током периода њиховог школовања, али да им још увек нису на задовољавајући начин обезбеђене прилике за неопходну демократску делиберацију у школи (рецимо, о знању које стичу, о вредностима и нормама деловања, итд.), он се залаже за увођење делиберативне едукационе праксе, које би било формално одобрено на националном нивоу и у оквиру школског система. Истиче се да би таква пракса, заснована на Хабермасовом дискурзивном моделу, променила разумевање и повећала толеранцију различитости код ђака и студената, као и да би развила њихове способности за етичко-политичку аргументацију и аргументативну легитимацију, а што би сасвим извесно допринело да они постану активни делиберативни грађани. О томе видети: Klas Roth, "Freedom of Choice, Community and Deliberation", *The Journal of Philosophy of Education Society of Great Britain*, Vol. 37, No 3, 2003, стр. 393-413.

који се, додуше, превасходно бавио Хабермасовом идејом самореферентног устава односно његовим концептом конституционалног патриотизма, и то имајући у виду случај Србије, али је он истовремено настојао да докаже и једну ширу тезу – да концепт уставног патриотизма и дискурзивно-демократски модел као његова полазна основа нису ограничени само на стабилне демократије, већ да су применљиви и посебно делотворни у периоду успоставе демократије у пост-ауторитарним или пост-тоталитарним друштвима. Жели се, дакле, истаћи да конституционализација овог концепта, као комплексног сета либерално-демократских вредности и дискурзивних правила и процедура, може значајно допринети успостављању демократске нормалности након периода недемократске владавине. Јер, по овом гледишту, «демократија није, нити је икада била, 'природно' својство политичке заједнице. Демократија не почива на емоцијама и саморазумљивим колективним везама, него на рационалном споразуму о начину заједничког живота.»⁶²⁾

Тачно је да развитак демократије и политички активне јавности није спонтан друштвени и историјски процес, о чему најбоље сведоче савремена збивања у свету и покушаји споља, често и уз употребу силе, наметнуте демократизације; али мора се истаћи, такође, и то да се сфера јавности и демократија не могу у потпуности дизајнирати према неком унапред утврђеном или задатом моделу, јер њихове карактеристике и природа зависе од ширег друштвеног склопа који има своје посебности. То значи да за успостављање функционалне и суштинске демократије, као и за способност јавности да ефективно утиче на власт, односно да учествује у решавању значајних друштвених проблема, уз амортизовање противречних захтева и елиминисање нелегитимних утицаја, нису довољни само одређено институционално дизајнирање и одређена формално-правна регулатива; поред тога, неопходно је да постоји и политички зрело грађанство, са снажним и од државе релативно аутономним цивилним друштвом и развијеном либерално-демократском или, боље рећи, цивилном политичком културом, а на то, видели смо, рачуна и сам Хабермас. Међутим, како каже Ђ. Павићевић: «Јавност је увек самокоригујући процес са непредвидивим исходом. Отуд стални напори да се сталним дотеривањима могућност наступања лоших алтернатива унапред искључи, али и стални напори да се овај друштвени простор стави под контролу.»⁶³⁾

62) Ненад Димитријевић, “Самореферентни устав и уставни патриотизам”, *Зарез*, бр. 47, 18.1.2001.

63) Ђорђе Павићевић, “Јавност”, *op. cit.*, стр. 175.

Ту могућност саморазарања и структуралног искривљења јавности, као и системску тенденцију њене колонизације, Хабермас је прецизно детектовао и добро објаснио. Поред осталог, он је дао велики допринос и схватању јавности као места колективне саморефлексије; али је такође допринео и да сам тај појам постане рефлексиван, тиме што је подстакао јавне расправе о томе какав је смисао појма јавности и како она треба да изгледа. На крају, за само питање ефикасности дискурзивног модела, којим се овде бавимо, значајна су и нека Хабермасова разматрања везана за то. Наиме, вероватно свестан тога колики одјек има ово питање у стручној јавности, и он сам је посветио пажњу томе да ли би дискурзивна партиципација могла да повећа капацитет политичког одлучивања или, другачије формулисано, да ли партиципаторно планирање може бити ефективније од непартиципаторног, административног планирања. Његов закључак гласи да је тешко одредити *a priori* рационализујући ефекат такве демократизације. И за самог Хабермаса, дакле, то остаје отворено питање, на које се може одговорити само «процесима учења који испитују границе остваривости утопијских елемената наше традиције» у различитим и променљивим околностима.⁶⁴⁾

Као што се из овога, али и из свега изложеног може видети, Хабермас не нуди готове, конкретне одговоре на кључна питања политике и демократије, већ пре јасно идентификује неке њихове значајне проблеме, пружајући аналитичка средства потребна у тражењу адекватних практичних одговора. Сведоци смо, нажалост, да ни у данашње време високо развијене комуникационе технологије, као ни у другој половини прошлог века, када је Хабермас развио свој модел дискурзивне демократије, строги захтеви и високи критеријуми демократског процеса не могу да буду потпуно испуњени, те да и даље многи теоријски и практични проблеми демократије чекају да буду разрешени. Стога је утолико потребнији даљи рад на истраживању оних, Хабермасовим моделом необухваћених, конкретних могућности за превазилажење постојећих демократских проблема, на бази дискурзивног приступа, али уз задржавање и даљи развој, односно усавршавање либерално-представничке демократије. У оквиру тога, корисно би било испитати на пример: који су уставни амандмани неопходни да би се повећао утицај јавности на процесе одлучивања; како могу медији да се реконструишу тако да буду фокусирани на јавну делиберацију и њено јачање, односно на јавну бригу о опште релевантним друштвеним и по-

64) Наведено према: Том Мекарти, “Комплексност и демократија, или заводљивости теорије система”, *op. cit.*, стр. 56.

литичким питањима; како би се обезбедио и дистрибуирао новац локалним заједницама и удружењима за евентуалну изградњу простора потребног за јавне дебате; који тип занимања и који културни и материјални услови би обезбедили грађанима најбоље могућности да учествују у јавној делиберацији и легитимацији процеса одлучивања.

При истраживању одговора на ова и друга отворена питања, ваљало би имати на уму једну снажну Хабермасову поруку: «Не кажем да ћемо успети у томе; ми чак и не знамо да ли је успех могућ. Али пошто не знамо, морамо да покушамо. Апокалиптична расположења црпу енергију која храни такве иницијативе. Оптимизам и песимизам нису овде релевантне категорије.»⁶⁵⁾

ЛИТЕРАТУРА

- Бенхабиб, Шила, «Утопијска димензија у комуникативној етици», *Српска политичка мисао*, 1-4/96, ИПС, Београд, 1996.
- Бјелоградски, Вацлав, *Антиномије глобализације: Просвећено друштво 2000.*, прев. Ана Адамовић, Интернет: <http://www.b92.net/casopis-rec/58.4/pdf/05.pdf>.
- Bohman, James, “Complexity, Pluralism and the Constitutional State: On Habermas’s *Faktizität und Geltung*”, *Law & Society Review* 28, No 4, 1994.
- Bohman, James, “The Coming of Age of Deliberative Democracy”, *The Journal of Political Philosophy*, (6)4, 1998.
- Buchstein, Hubertus, “Bytes that Bite: The Internet and Deliberative Democracy”, *Constellations*, Vol. 4, No 2, 1997.
- Димитријевић, Ненад, “Самореферентни устав и уставни патриотизам”, *Запрез*, бр. 47, 18.1. 2001.
- Grodnick, Stephen, “Rediscovering Radical Democracy in Habermas’s *Between Facts and Norms*”, *Constellations*, Vol. 12, No 3, 2005.
- Хабермас, Јирген, “Европска национална држава под притиском глобализације”, прев. Александра Костић, Ђорђе Вукадиновић, *Нова српска политичка мисао*, вол. VII (2000), но. 3-4.
- Хабермас, Јирген, “Проблеми двостепеног концепта друштва: систем и свет живота”, *Српска политичка мисао*, 1-4/96, ИПС, Београд, 1996.
- Хабермас, Јирген, “Смисао ‘последњег утемљења’ у моралној теорији (одговор Апелу)”, *Српска политичка мисао*, 1-4/96, ИПС, Београд, 1996.
- Хабермас, Јирген, *Постнационална констелација*, Откровење, Београд, 2002.
- Хабермас, Јирген, *Теорија и пракса: Социјалнофилозовске студије*, БИГЗ, Београд, 1980.
- Habermas, Jürgen, “Citizenship and National Identity”, у: Omar Dahbour, Micheline R. Ishlay (ed.), *The Nationalism Reader*, Humanites Press, New Jersey, 1995.

65) Jürgen Habermas, *The Past as Future*; наведено према: Наталија Мићуновић, “Комуникативним деловањем до друштвених промена”, *op. cit.*, стр. 111.

- Habermas, Jürgen, "Further reflections on the Public Sphere", u: Calhoun C. (ed.), *Habermas and Public Space*, MIT Press, Cambridge, Massachusetts & London, England, 1996.
- Habermas, Jürgen, *Theory of Communicative Action: Reason and Rationalization of Society*, Volume 1, Beacon Press, Boston, 1984.
- Habermas, Jürgen, "Three Normative Models of Democracy", *Constellations*, Vol. 1, No. 1, Apr. 1994, Issue 1.
- Habermas, Jürgen, "Three Normative Models of Democracy", у: C Seyla Benhabib (ed.), *Democracy and Difference: Contesting the Boundaries of the Political*, Princeton University Press, Princeton, 1996.
- Habermas, Jürgen, *Philosophical Discourse of Modernity*, The MIT Press, Cambridge, MA, 1987.
- Habermas, Jürgen, *Problemi legitimacije u kasnom kapitalizmu*, Naprijed, Zagreb, 1982.
- Интервју с Хабермасом: "Рационалност и политика", прев. Никола Цветковић и Ђорђе Вукадиновић, *Српска политичка мисао*, 1-4/96, ИПС, Београд, 1996.
- Канингам, Френк, *Теорије демократије*, "Филип Вишњић", Београд, 2003.
- Карл-Ото Апел, "Нормативно утемељење 'критичке теорије' путем рекурса на обичајност света живота?", *Српска политичка мисао*, 1-4/96, ИПС, Београд, 1996.
- Кин, Џон, "Структурни преображаји јавне сфере", у: Вукашин Павловић (ур.), *Потиснуто цивилно друштво*, Еко центар, Београд, 1995.
- Кин, Џон, *Цивилно друштво: Старе слике, нове визије*, Филип Вишњић, Београд, 2003.
- Кин, Џон, *Медији и демократија*, «Филип Вишњић», Београд, 1995.
- Кучинар, Здравко, «Критичка теорија Јиргена Хабермаса», предговор у: Јирген Хабермас, *Теорија и пракса: Социјалнофилозовске студије*, БИГЗ, Београд, 1980.
- McCarthy, Thomas, *The Critical Theory of Jürgen Habermas*, New York, 1984.
- Мекарти, Том, «Комплексност и демократија, или заводљивости теорије система», *Српска политичка мисао*, 1-4/96, ИПС, Београд, 1996.
- Мићуновић, Наталија, «Комуникативним деловањем до друштвених промена», *Српска политичка мисао*, 1-4/96, ИПС, Београд, 1996.
- Мировић, Александра, "Јавност и медији у условима развијеног цивилног друштва", *Српска политичка мисао*, No 1-2/06, год.13, вол. 16, ИПС, Београд, 2006.
- Мировић, Александра, "Критичка анализа либерализма и републиканизма у дискурзивној теорији Јиргена Хабермаса", *Српска политичка мисао*, Год. ХИВ, Вол. 19, бр. 3-4/07, ИПС, Београд, 2007.
- Митровић, Љубиша, «New Social Paradigm: Habermas's Theory of Communicative Action», *Facta Universitatis*, series: *Philosophy and Sociology*, Vol.2, No 6/2, 1999, University of Niš.
- Младеновић, Марија, Приказ књиге: Јирген Хабермас, *Постнационална констелација*, *Нова српска политичка мисао*, 1-4/2001, Интернет: http://www.nspm.org.yu/Prikazi/2004_divjak_strana2.htm#3.
- Павићевић, Ђорђе, «Јавност», у: Ђорђе Вукадиновић, Предраг Крстић (урс.), *Критички појмовник цивилног друштва* (I), Група 484, Београд, 2003.

- Павићевић, Ђорђе, «Политички дискурс и рационалност», *Српска политичка мисао*, 1-4/96, Институт за политичке студије, Београд, 1996.
- Павловић, Вукашин, *Цивилно друштво и демократија*, Удружење за политичке науке СЦГ, Чигоја штампа, Грађанске иницијативе, ФПН, Београд, 2004.
- Пешић, Милена, «Јавност: Неке савремене теоријске контроверзе», *Српска политичка мисао*, No 1-2/06, год. XIII, вол. 16, ИПС, Београд, 2006.
- Прокопијевић, М., *Споразумевање и рационалност*, Стручна књига, Београд, 1989.
- Рашић, Александар, «Проблем идентитета у сајбер комуникацији», у: *Wikipedia*, одредница «Сајбер», Интернет: <http://sh.wikipedia.org/wiki/Sajber>.
- Roth, Klas, «Freedom of Choice, Community and Deliberation», *The Journal of Philosophy of Education Society of Great Britain*, Vol. 37, No 3, 2003
- Scheuerman, William E., «Between Radicalism and Resignation: Democratic Theory in Habermas's *Between Facts and Norms*», у: Peter Dewes (ed.), *Habermas: A Critical Reader*, Blackwell, Oxford, 1999.
- Schmitter, Ph. C., «More liberal, preliberal or postliberal», *Journal of Democracy*, Vol. 6, No 1, January, 1995..
- Шмит, А., Рускони, Г. Е., *Франкфуртска школа*, Просвета, Београд, 1974.
- Тадић, Љубомир, «Појам грађанске јавности у теорији Јиргена Хабермаса», предговор у: Ј. Хабермас, *Јавно мњење*, Култура, Београд, 1969.
- Тадић, Љубомир, *Оглед о јавности*, Факултет политичких наука, Чигоја штампа, Београд, 1998.
- Васовић, Вучина, *Савремене демократије I*, Службени гласник, Београд, 2006.
- Vujčić, Vladimir, «Političko obrazovanje i modeli demokracije», *Političko obrazovanje*, Vol. 1, br. 1, 2005.
- Вукадиновић, Ђорђе, «Зашто Хабермас?», *Српска политичка мисао*, 1-4/96, Институт за политичке студије, Београд, 1996.
- Зајечарановић, Г., *Савремена филозофија II Vol.*, Просвета, Ниш, 1995.

Aleksandra Mirović

DISCURSIVE DEMOCRACY AS A SPECIFIC FORM OF DELIBERATIVELY-DEMOCRATIC MODEL

Summary

On the basis of a detailed analysis of Habermas's model of discursive democracy, author of the text brought out the stance that this model, as some sort of alternative model to liberal-representative democracy, is an utopian project, considering the fact of current limitation in implementation of this model on full political system level. However, at the same time the author wanted to underline that the discursive

model, being a corrective and complementary element in some aspects and dimensions of existing democratic political systems, may have a significant role in modernization processes and re-democratization of liberal model.

Key Words: (neo)liberal model of democracy, modernization, (re)democratization, model of discursive democracy, communitave activity, deliberation, public argumentative political discourse, process of formation of political will, civil society, public sphere, public welfare, consensus, racionalizacion of power, Constitution, democratic institutions, procedure, radical democracy, participation, manipulation